

Margarita A. Korzo (Moskwa)

Jeszcze raz w sprawie nieznanego tłumaczenia Jana Kalwina w Polsce¹

Opracowany przez Jana Linkę (Instytut Literatury Czeskiej, Czeska Akademia Nauk) katalog poloników czeskich ze zbiorów praskiej Biblioteki Zakonu Premonstratensów (Norbertanów) na Strahowie (Bibliotheka Strahoviensis) notuje pod nr 158 nieznaną bibliografii druk ewangelicki zawierający *Kathechismus, to iest, sposob nauczania y ćwiczenia dziatek w prawdziwey y ssczyrey naucze Krześcijańskiej uczyniony na kształt rozmowy* wytłoczony w oficynie Macieja Wirzbięty w 1564 roku².

Dzieło to uzupełnia naszą wiedzę o historii drukarni, której działalność doczekała się już wszechstronnego opracowania przez Alodię Kawecką–Gryczową³. Oficyna Macieja i Pawła Wirzbiętów długi czas była niejako urzędową drukarnią ewangelików małopolskich, publikującą również katechizmy innych wyznań reformowanych. Część tych wydań należy obecnie do druków unikatowych⁴ albo nie zach-

¹ Artykuł został przygotowany w ramach stypendium badawczego Kasy im. J. Mianowskiego — Fundacji popierania nauki (IX–XI 2011).

² Por. *Polonika czeskie doby renesansu, baroku i oświecenia w Bibliotece Premonstratensów na Strahowie (Praga)*. Katalog, oprac. J. Linka, red. nauk. M. Juda, Neriton, Warszawa 2011. Pragnę serdecznie podziękować pani profesor Paulinie Buchwald–Pelcovej (za zwrócenie mojej uwagi na ten druk), panu Janowi Lince (za udostępnienie jego opisu jeszcze przed wydaniem katalogu) oraz pracownikowi biblioteki dr. Janowi Piśnowi (za sporządzenie kopii cyfrowej katechizmu).

³ Por. *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*, red. A. Kawecką–Gryczową, z. IX, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974; z. X, 1975; z. XI, 1981.

⁴ Por. *Katechizm tho iesth Summa wiary Krześcijańskiej krotko zebrana dla ćwiczenia młodych dzyatek*, między 1564 a 1567 rokiem (egz. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sygn. 1234 Theol.).

wała się do naszych czasów⁵. Jak dowiadujemy się z pracy *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*, „druki Wirzbięty niknęły nie tylko dlatego, że trafiły na początku XVII w. do indeksów ksiąg zakazanych, mogły więc być niszczone, ale przede wszystkim zostały one po prostu «zacytane»”⁶. Jakkolwiek i teraz w zbiorach polskich można odkryć coś ciekawego⁷.

Druk ze zbiorów strahowskich przyciąga uwagę jeszcze z innych powodów. Po pierwsze, należy on do nielicznych (albo nielicznie zachowanych) XVI-wiecznych katechizmów ewangelickich i jego odnalezienie pozwala wzbogacić naszą wiedzę o rozwoju literatury katechetycznej tego okresu⁸. Po drugie, bliższe zapoznanie się z tekstem pokazało, iż jest to nienotowane w bibliografii jedno z najwcześniejszych tłumaczeń utworu Jana Kalwina w Polsce.

Nie jest to pierwsze znalezisko rzucające więcej światła na funkcjonowanie dzieł reformatora genewskiego w renesansowym piśmiennictwie polskim; kilka lat temu udało się ustalić, iż przed 1556 rokiem w kró-

⁵ *Katechism, to iest: krotka summa Pospolitego krześcianskiego Nabozenstwa, s Pisem swiętych zebrana, dla czwiczienia młodych Dzieatek a ludzi prostych, z Symbolami krześcianskimi, a modlitwami y piesnkami nabożnemi* wydrukowany dla Jednoty braci czeskich w 1568 roku znany jest wyłącznie z opisu XVIII-wiecznego bibliografa Efraima Olofffa (por. Id., *Polnische Liedergeschichte von Polnischen Kirchen—Gesänge und dererselben Dichtern und Übersetzern nebst einigen Anmerckungen aus der Polnischen Kirchen— und Gelährten—Geschichte*, J. M. Knoch, Danzig 1744, s. 256–259).

⁶ *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*, z. IX, s. 12.

⁷ W trakcie kwerend w Bibliotece Narodowej udało się ostatnio przypadkowo odnaleźć drugi egzemplarz wydania *Elementaria Institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae* (z oficyny Wirzbięty z 1575 roku), unikat który znajduje się w składzie konwolutu w Bibliotece Narodowej w Sofii (BN Fot.4°.714adl.; por. *ibidem*, z. XI, nr 98, s. 58). Katalog BN notuje ten druk jako modlitewnik polsko-łaciński z XVI wieku (sygn. BN XVI.0.433adl.). Nie posiada on karty tytułowej i końca, zawiera tylko składki B3–E7 i został oprawiony wspólnie z katechizmem Piotra Kanizjusza. Egzemplarze warszawski i sofijski posiadają różną paginację, warszawski zaznacza księgi biblijne cyframi arabskimi, sofijski zaś — przeważnie rzymskimi. Odnaleziony druk może być wcześniejszą edycją *Elementaria...*, notowaną w bibliografii jako niezachowane *Preces seu Institutiones puerilis* (por. *ibidem*, z. XI, s. 6).

⁸ Por. M. Korzo, *W sprawie jednego z XVI-wiecznych katechizmów kalwińskich w Rzeczpospolitej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 2007, LI, s. 177–198; Ead., *Przyczynek do roli druków bazylejskich w XVI-wiecznym piśmiennictwie ewangelickim Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 2011, LV, s. 7–26.

lewieckiej oficynie A. Augezdeckiego wyszedł spod prasy tzw. *Pierwszy katechizm genewski* (*Catechismus Genevensis prior*, 1537, 1538)⁹.

Nowo odnaleziony druk Wirzbięty jest z kolei przekładem tzw. *Druhiego katechizmu genewskiego*, czyli katechizmu opracowanego przez Kalwina po jego powrocie ze Strasburga na podstawie *Institutio Christianae Religionis*. Katechizm składa się z 373 pytań z odpowiedziami. Wersja francuska została opublikowana w 1542 roku; poprzedzają ją dwie przedmowy, a kończy pięć modlitw na różne pory dnia. Edycja łacińska *Catechismus ecclesiae Genevensis, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi* (1545), przygotowana być może przez samego Kalwina, nie jest dosłownym tłumaczeniem tekstu francuskiego¹⁰. Innowacją w stosunku do *Pierwszego katechizmu genewskiego* była zmiana kolejności przykazań i wyznania wiary. Pierwszeństwo *Credo* przed Dekalogiem (czyli wiary w Boga przed prawem) Kalwin uważał za bardziej poprawne teologicznie¹¹.

Odnalezioną w bibliotece na Strahowie wersję polską z 1564 roku poprzedza przedmowa do Stanisława Myszkowskiego z Mirowa (zm. 1570) — czynnie zaangażowanego w ruch reformacyjny siostrzeńca reformatora Jana Łaskiego¹². Verso karty tytułowej zdobi medalion z herbem Myszkowskich¹³. Przedmowę, datowaną na 27 sierpnia 1563 roku, podpisał „Alexander Witrelin z Bytomia Minister Ewanylietey P. Kristusowey s Szczmielowa” (k. B2v).

Aleksander Witrelin (Vitrelinus, zm. po 1587) pochodził z Bytomia na Śląsku. Do Polski przybył przed 1554 rokiem na zaproszenie właściciela Pińczowa Mikołaja Oleśnickiego w miejsce wydalonego na mocy dekretu królewskiego Franciszka Stankara. Pełniąc w różnych

⁹ Por. M. Korzo, *Nota w sprawie nieznanego przekładu Jana Kalwina w Polsce XVI wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 2006, L, s. 257–259.

¹⁰ Por. E. Tait, *Geneva Catechism*, w: *The Encyclopedia of Protestantism*, ed. H. J. Hillerbrand, vol. 2, Routledge, New York — London 2004, p. 807–809; B. Tranda, *Genewskie katechizmy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1989, kol. 959. *Drugi katechizm genewski* cytuję za wydaniem: *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, ed. J. W. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, vol. VI, Schwetschke C. A. et Filium, Brunsvigiae 1867, col. 1–160.

¹¹ Por. T. Reroń, *Katechizmy w dobie Soboru Trydenckiego*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, t. VII, 1999, nr 1, s. 133; E. Tait, *op. cit.*, p. 808.

¹² Por. H. Kowalska, *Myszkowski Stanisław z Mirowa*, w: *PSB*, t. XXII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1977, s. 394–399.

¹³ Por. *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*, z. X, tabl. 480.

okresach urząd ministra w Pińczowie, Solcu, Piasku Wielkopolskim, u Hieronima Ossolińskiego (w Klimontowie?), w Seceminie, Goźlicach i Ćmielowie, Witrelin brał udział w większości zjazdów i synodów w latach 1554–1563. Występował jako cenzor poszczególnych druków, pracował nad przekładem *Biblii brzeskiej*, korespondował z wybitnymi przedstawicielami reformacji szwajcarskiej: Johannem Bullingerem i Johannem Wolfem. W latach późniejszych opowiedział się za arianizmem i przeszedł na stronę Jerzego Blandraty, a na Synodzie Generalnym w Sandomierzu (w 1570 roku) odbyła się dysputa z Witrelinem oskarżonym o odstępstwo od ortodoksji kalwińskiej. Znalazłszy sobie protektora w osobie Jana Kiszki, około 1587 roku Witrelin został pastorem w Węgrowie na Podlasiu¹⁴.

Pierwsze zdanie przedmowy: „Tak nas był Pan Bog na początku stworzył, abysmy go znali, że iest Panem y Bogiem naszym, y znaiąc miłowali y chwalili wedle woley świętey iego: a thak z nim na wieki iedno byli” (k. A2) nawiązuje do wstępnych pytań i odpowiedzi katechizmu, które Witrelin określił jako „koneycz żywotha człowieczego”.

Sądząc z wypowiedzi Witrelina (k. A7–A7v), nie tylko niejako z urzędu podpisał on przedmowę, lecz był także autorem przekładu chcącym, aby jego dzieło pomogło w przewyciężeniu powszechnie panującej niezgody w wierze:

Przethoż mi sie widziała rzecz potrzebna drogę prawdziwą do tey iednoty ukażać, aby w tym zawiedzeniu y obłądzeniu mogli wżdy ludzie do <...> oyczyny przyść (k. A3).

Niezgoda ta powstała wskutek szerzenia się „nowych nauk niezwykłych” mówiących „o Pośrednictwie Syna Bożego, y o zasługach iego, iuż o istności Boskiej nieprzystoynie” (k. A8). Katechizm zaś powinien odgrywać rolę fundamentu umożliwiającego pojednanie w wierze, bo

¹⁴ Por. *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, oprac. M. Sipayłło, t. I (1550–1559), Wydawnictwo UW, Warszawa 1966, s. 4, 5, 19, 46, 74, 263, 278, 279, 311; t. II (1560–1570), PWN, Warszawa 1972, s. 3, 32, 34, 129, 151, 154, 201, 299–301; Th. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, Leipzig 1908, Ergänzungsband III, nr 50, 59, 86, 87, 294, 295; *Encyklopedia kościelna [...] wydana przez X. Michała Nowodworskiego*, t. XXX, Czerwiński i Spółka, Warszawa 1910, s. 136–137.

„tak uczenie a gruntownie są [te księgi]¹⁵ spisane, że theż co inszego więtszego trudno w tey mierze, a zwłaszcza thak krotko, mogłoby być naleziono” (k. A7v). Dodatkowym argumentem przemawiającym właśnie za tym katechizmem jest jego nadzwyczaj szerokie rozpowszechnienie:

Maią ty książeczki ten przywiley, że żadnych inszych niemasz, ktoreby w tak wiele ięzykow były przelane, oprócz pisem swyętych starego y nowego Testamentu. Abowiem naypirwey ięzykiem francuskim były spisane, po tym przez tegoz autora Lacińskim ięzykiem wydane, zasię przez iednego uczonego męża po Grecku uczynione. Tysz zasię ieden nauczony żyd (nawróciwszy się do wiary prawdziwey Pana Kristusowey) na żydowski ięzyk przelał.

Thakże Hiszpani, Włoszy y Angielczykowie zaniechał tego nye chcieli, aby tego kleinotu w ięzykach swoich mieć nie mieli. Niegodna thedy była rzecz, aby ta sławna Korona w tey mierze miała być uposledzona, w ktorey też niemniej nad insze krolestwa zyemskie, Syn Boży prawdę swą przez Ducha s. swego roskrzewić iest raczył (k. A7v).

Już w tych słowach znajdujemy informację, z jakim tekstem mamy do czynienia, bo Kalwin, rzecz jasna, nigdzie w przedmowie nie został wymieniony. Kolejnej wskazówki dostarcza podany przez Witrelina opis układu tekstu, który w całości odpowiada strukturze głównego dzieła teologicznego reformatora genewskiego — *Institutio Christianae Religionis*. Podobnie, definicje sakramentów chrztu i Wieczerzy Pańskiej, przymioty „owczarni prawdziwej”, czyli Kościoła wybranych, są także zgodne z nauką Kalwina: „[...] owczarnia po tym pozna, gdzie iest głos pasterski wszem wobec pospolity, pothym iego pieczęci, ktorych iest wierne a nie zgwałcone szafowanie y pożywanie” (k. A7)¹⁶.

Wersja polska wiernie podąża za oryginałem łacińskim, odtwarzając rozmowę między Ministrem a Dziecięciem. Składa się z 373 pytań i odpowiedzi. Pierwsze pytanie dotyczy celu stworzenia człowieka:

¹⁵ Wszystkie komentarze w cytowanych tekstach pochodzą od Autorki artykułu [M. K.].

¹⁶ Por. „Ubi enim cunq̄ue Dei verbum sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei ecclesiam nullo modo ambigendum est” (*Institutio Christianae Religionis*, IV, I, § 9, w: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, ed. J. W. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, vol. II, Schwetschke C. A. et Filium, Brunsvigiae 1864, col. 753–754).

<i>Catechismus ecclesiae Genevensis</i>	<i>Kathechizmus, to iest, sposob nauczania</i>
Minister. Quis humanae vitae praecipuus est finis?	Minister. Ktory iesth przednieyszy koniec żywota człowiekago?
Puer. Ut Deum, a quo conditi sunt homines, ipsi noverint (col. 10).	Dziecię. Aby ludzie tego Boga poznali ktory ye stworzył (k. B3v).

Katechizm składa się z czterech części: *O Wierze* (*De Fide*, pytania 1–130), *O Zakonie* (*De Lege*, pytania 131–232), *O Modlitwie* (*De Oratione*, pytania 233–308) i *O Świętościach* (*De Sacramentis*, pytania 309–373). Witrelin nieco zmienił układ wewnętrzny poszczególnych części. Do części pierwszej wprowadził osobne rozdziały *O Usprawiedliwieniu* (pytania 114–127) i *O Pokucie* (pytanie 128), a wstępne pytania do części czwartej (296–308) ujął w osobny rozdział, aczkolwiek nie nadał mu tytułu. Fragment ten wchodził we wczesnych wersjach łacińskich do rozważań o sakramentach i został wyodrębniony jako część samodzielna *De Verbo Dei* znacznie później (przez Teodora Bezę). Omawiana modyfikacja może dostarczyć sugestii co do czasu powstania wersji polskiej, ale do tego wątku powrócimy nieco później.

Wiadomo również, iż *Drugi katechizm genewski* w okresie późniejszym podzielono na 55 odcinków (według liczby niedziel) i używano w nauczaniu katechetycznym¹⁷. We współczesnych drukach krakowskiemu edycjach (np. genewskiej z 1562 roku) takiego podziału jeszcze nie ma (zaznaczono go tylko ręcznie na marginesach) i nie stosuje go również Witrelin.

Jeśli chodzi o treść, różnice między wersją łacińską a polską są niewielkie. Witrelin wprowadza na marginesach nazwy omawianych w katechizmie tematów i rzadkie odsyłacze do tekstów biblijnych¹⁸. W części *O Zakonie* brakuje odpowiedzi na pytanie 163. Przyczyn tej luki

¹⁷ Por. B. Tranda, *op. cit.*

¹⁸ Zauważmy na marginesie, iż cytaty biblijne nie pochodzą z *Biblii brzeskiej*. Już na karcie tytułowej Witrelin przytacza fragment z piątego rozdziału Listu Pawła Apostoła do Galatów: „Niechay ten, ktory się Kathechizmu uczy, themu, ktory go uczy, użyzcha ze wszytkich dobr swoich. A nie mylcie się, Bog oszukany nie będzie”. Wydawca się pomylił i w istocie cytat pochodzi z szóstego rozdziału (wersety 6–7). Passus ten w *Biblii Brzeskiej* brzmi inaczej: „Niechay użyzcha wssytkich dobr ten ktory bywa nauczan w słowie temu ktory go naucza. Nie błádzcie, Bog nie bywa pośmiewan [...]”. Wydawca mógł też tłumaczyć bezpośrednio z łaciny („Communicet autem is qui catecizatur verbum ei qui se catecizat in omnibus bonis. Nolite errare Deus non inridetur [...]”).

należy upatrywać raczej w przypadkowym niedopatrzeniu tłumacza. Nieliczne dodatki Witrelina nie zmieniają w zasadniczy sposób znaczenia, raczej służą dokładniejszemu wyjaśnieniu pewnych kwestii. Takich amplifikacji jest tylko pięć, z czego trzy znajdują się w części pierwszej *O Wierze*:

M. Quid sibi vult nomen Iesu, quo eum appellas?	M. Tho imię Jezus ktorym go zowiesz iako sie rozumie?
P. [...] salvatoris vocabulum vulgo receptum fuit. Porro filio Dei hanc appellationem indidit angelus, ipsius Dei iussu (col. 20).	D. [...] w naszym ięzyku tak wiele sie rozumie iako zbawiciel. A tym imieniem nazwał go Anyoł z roskazania Bożego, pirwey niż był w żywocie panięńskim z Ducha ś. poczęty ¹⁹ (k. B8v).

W kontekście tych rozważań Kalwin przytacza jeszcze grecką wersję imienia „Jezus”; przekład polski zadawała się w tym miejscu lakoniczną wzmianką: „żydowskie iest [to] słowo” (B8v).

Kolejne, drobne uzupełnienie spotykamy w wykładzie znaczenia urzędu prorockiego Chrystusa:

[...] erudiat nos in veritate, et domesticos Dei discipulos efficiat (col. 22).	[...] [aby Chrystus] uczył nas prawdy, y domowe ucnie Boże uczynił, ktorzyby sie zawždy w domu iego uczyli (k. C2v).
---	--

Także w rozważaniach o odnowieniu ciał po zmartwychwstaniu:

[...] ut abolita carnis corruptione induant incorruptionem (col. 36).	[...] aby zgładziwszy zepsowanie ciała, oblekli sie w nieskażoność, tho iest w taką naturę ktora sie iuż skazić nie może (k. Dv).
---	---

Dwie drobne wstawki dodaje Witrelin w części czwartej o sakramentach. Do pytania o środki zjednoczenia wiernych z Chrystusem wprowadza zmianę ułatwiającą logiczne przejście do następnych rozważań:

¹⁹ Wszystkie podkreślenia w cytowanych tekstach pochodzą od Autorki artykułu.

Num quid hanc communionem per
solam coenam obtinemus? (col. 126).

A tego złączenia [z Chrystusem]
thyłkoż sie przez używanie Wieczerzy
Pańskiej uczestnikami ssthawam:
czyli theż przez kthore insze
szrodki? (k. Kv).

Ostatni uzupełniony fragment to rozważania o prawdziwym używaniu Wieczerzy Pańskiej. Po stwierdzeniu, że wierny powinien odbyć „pokutę”, mieć „wiarę prawdziwą”, miłować bliźniego, a serce uwolnić od nienawiści y złościństwa”, następuje pytanie:

M. Num perfectam in homine tum
fidem, tum caritatem exigit?
P. Utramque sane integram et ab omni
fuo vacuum esse convenit. Verum
frustra exigatur tam absoluta numeris
omnibus perfectio, in qua nihil
desideretur, quando tanta nunquam in
homine inveniri poterit (col. 130).

M. To thy chcesz aby człowiek y wiarę y
miłość ku bliźniemu miał doskonałą?
D. Każda ma być zupełna y od
wszelkiego przykryctwa wolna: Ale
wyciągać taką doskonałość ktoreby iuz
nic nie dostawało to iest rzecz prożna
y niepodobna: gdyż thaka doskonałość
w żadnym człowiecze nie może być
naleziona. Y Wieczerza Pańska
byłaby nadarmo ustawiona
kiedyby iey żaden używać
nie miał, iedno ten ktoryby
we wszystkim był doskonały
(k. K4–K4v).

W części czwartej wersji polskiej spotykamy również nieco inne sformułowanie pytania 348. Łacińskie: „Quid in sanguinis symbolo?” (col. 126) Witrelin oddał jako: „A drugi znak wino co nam znamionuje?” (k. K2). Chociaż „sanguis” w poszczególnych kontekstach da się przetłumaczyć jako „wino”, to właśnie taki przekład u Witrelina nie jest, jak się wydaje, przypadkowy i dostarcza wskazówek pozwalających na datowanie wersji polskiej. We wszystkich wczesnych, łacińskich edycjach *Drugiego katechizmu geneńskiego* w pytaniu pojawia się słowo „sanguis”, które dopiero po wydaniu z 1561 roku zostało zastąpione

przez „vinum”: „Quid in vini symbolo?”²⁰. Można więc pokusić się o przypuszczenie, iż Witrelin miał pod ręką jakieś wydanie łacińskie opublikowane po 1561 roku. Za tym mniemaniem przemawia także i to, że Witrelin w nazwach części katechizmu używa określenia „część [...] chwały Bożej”. Podobne wyrażenie („de <...> parte cultus Dei”) spotykamy sporadycznie w wydaniach łacińskich właśnie z tego okresu²¹.

Poza tym wiadomo, iż jeszcze w grudniu 1556 roku na spotkaniu ewangelików małopolskich z przedstawicielami Jednoty u Hieronima Filipowskiego w Krzęcivicach Małopoleanie mówili o zamiarze przygotowania polskiej wersji katechizmu Kalwina:

To też wam oznajmujemy, bracie Jerzy, że się my z wami nie zgadzamy w uczeniu katechizma. Bośmy my ten katechizm przed się wzięli, który dosyć pięknie i dostatecznie spisał i wydał Kalwin, a jednak tych czasów niemasz jemu równego, który by sumowniej i dostateczniej wypisan był. A iż jest z wielkim użytkiem opisan, przetoż też na wiele języków rozdzielnych wydrukowan jest: po hebrajsku, po grecku, po łacinie, po francusku, po włosku etc., i w krótkim czasie po polsku wyłożen będzie.²²

Biorąc pod uwagę tę informację (pojawia się ona też w przytoczonym wcześniej fragmencie przedmowy Witrelina), można wnioskować, iż w 1556 roku lub nawet wcześniej powstał zamiar tłumaczenia *Drugiego katechizmu geneńskiego* albo praca nad jego przekładem już trwała. Można również przypuszczać, że translacja została ukończona najpóźniej w pierwszej połowie 1559 roku (przynajmniej częściowo), bo dołączone przez Kalwina do katechizmu modlitwy weszły w skład rozdziału *Pasterstwo domowe* z zaginionego polskiego kancjonału, znanego w literaturze jako *Katechizm Krakowski* i datowanego na pierwszą połowę 1559 roku²³.

²⁰ Por. E. F. Müller, *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. Die authentischen Texte*, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf., Leipzig 1903, s. 150.

²¹ Na przykład: Genevae, Nicolaus Barbirius, 1562.

²² Por. *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1, s. 136.

²³ Por. *Kancjonały*, w: *Encyklopedia staropolska*, oprac. A. Brückner, t. I, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1939, kol. 520; A. Kawecka-Gryczowa, *Polskie kancjonały protestanckie w. XVI*, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. WF II 505, cz. 1, s. 116 (mf BN 32931).

Nie sposób ustalić, czy chodziło o jakieś inne tłumaczenie, które z nieznanych powodów nie było używane w praktyce zborowej i dlatego Witrelin sporządził całkiem nowe. Możliwe, iż Witrelin tylko redagował ułożony wcześniej przekład, konfrontując go z edycją łacińską, która ukazała się po 1561 roku. Jak zaznaczyliśmy wyżej, druk krakowski z 1564 roku nie zawiera modlitw będących częścią składową wszystkich wydań *Drugiego katechizmu geneńskiego*. Pominięcie tych modlitw może przemawiać za hipotezą, iż Witrelin był tylko redaktorem, nie zaś autorem tłumaczenia polskiego: korygował on gotowy rękopis, a jego część (czyli modlitwy) od lat była drukowana osobno w kancjonałach polskich i litewskich²⁴. Dodatkowego argumentu (jakkolwiek nie rozstrzygającego!) za wczesnym powstaniem wersji polskiej dostarcza również cytowanie tekstów biblijnych za innym niż *Biblia brzeska* źródłem.

A zatem, można twierdzić, iż przekład polski nie wszedł do szerszego obiegu. Nie wspominał o nim również Theodor Beza, który w *Ioannis Calvinii vita* pod 1541 rokiem napomykał o wielkiej popularności katechizmu Kalwina. Ponadto, dodawał, że „non modo vernaculis plurimis linguis, utpote Germanica, Anglica, Scotica, Belgica, Hispanica, sed etiam Hebraice ab Immanuele Tremelio Judaeo Christiano, et Graece ab Henrico Stephano legatur elegantissime conversus”²⁵.

²⁴ Przed 1564 rokiem ukazały się drukiem: zaginiony *Katechizm Krakowski*, kancjonał Nieświeski (Nieśwież, Daniel z Łęczycy, 1563) i, być może, pozbawiony karty tytułowej kancjonał oficyny J. Daubmanna (por. K. Hławiczka, *Nieznany kancjonał z nutami z XVI wieku z Biblioteki Śląskiej w Cieszynie*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Katowicach”, 1974, 11, s. 71–131). „Do prawowiernego czytelnika przedmowa” *Psałmów Dawidowych* z 1619 roku (Gdańsk, A. Hünefeldt) wspomina, iż w 1564 roku w Krakowie ukazał się drukiem jeszcze inny katechizm. Chodziło o *Katechizm Heidelberski*, który „we zborze Radziejowskim przetłumaczony był” (k. 8v). Na podstawie wzmianki Andrzeja Węgierskiego (*Libri quattuor Slavoniae reformata*, praefatione instruxit I. Tazbir, PWN, Warszawa 1973, s. 407) za tłumacza uważa się Andrzeja Prażmowskiego — kalwińskiego ministra w Radziejowie i superintendenta na Kujawach (por. M. Sipayłło, *Prażmowski (Prasmovius) Andrzej*, w: *PSB*, t. XXVIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1985, s. 350–351). Żaden egzemplarz tego wydania (rękopisu?) nie jest obecnie znany. A może w tym wypadku chodziło nie o *Katechizm Heidelberski*, lecz o odnaleziony *Drugi katechizm geneński*?

²⁵ *Ioannis Calvinii Epistolae et Responsa*, Genevae, apud Petrum Santandreamum, 1575. Johannes Immanuel Tremellius (1510–1580) — profesor hebraistyki na Uniwersytecie Cambridge i bibliistyki w Heidelbergu — przygotował hebrajski przekład katechizmu około 1551 roku. Został on wydany w Strasburgu w 1554 roku (por.

Further Comments on the Unknown Translation of John Calvin in Poland

The study is dealing with a newly discovered Polish translation of Calvin's *Second Geneva Catechism* published in 1564 in the printing house of Maciej Wirzbięta in Cracow and preserved in the Strahov Library (Strahovská knihovna) in Prague. *Kathechizmus, to iest, sposob nauczania y ćwiczenia dziattek w prawdziwey y ssczyrey nauce Krześcijańskiej uczyniony na kształt rozmowy* with a foreword written by the Calvinist minister from Ćmielów, Aleksander Witrelin (died c. 1587) seems to be a newly revised version of a translation, prepared before 1559. Witrelin probably corrected this text using a Latin edition of Calvin's *Second Geneva Catechism* after 1561.

K. Austin, *From Judaism to Calvinism*, Ashgate PC, Aldershot 2007, s. 75–77). Tłumaczenie greckie sporządził słynny francuski wydawca i tłumacz Henricus Stephanus (właśc. Henri Estienne, 1528–1598). Znane są przynajmniej dwie edycje: z 1554 i 1563 roku (*Prolegomena. Caput XII. Catechismus posterior. 1542–1545*, w: *Ioannis Calvini opera...*, vol. VI, s. XIII–XIV).